

**СВІЙ – ЧУЖИЙ У СТРУКТУРІ ДИСКУРСУ
МОВНО-ЕТНІЧНОГО САМООТОТОЖНЕННЯ ОСОБИ****Чемес Валерій Федорович**

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається на прикладі двох текстів так званих "мовних автобіографій" респондентів з поліетнічних багатомовних регіонів південного заходу України динаміка вербальної презентації бінарного концепту СВІЙ – ЧУЖИЙ у структурі дискурсу етно-мовної самоідентифікації особи.

Ключові слова: дискурс, мовна біографія, мовно-етнічне самоототожнення особи, концепт СВІЙ – ЧУЖИЙ.

З огляду на поліетнічний багатомовний характер певної частини території України, психосоціальна ситуація *свій – чужий* постає принаймні у двох типових про-
явах: 1) *українець – росіянин (румун, молдованин, угорець, болгарин та ін.)*; 2) на-
впаки, *росіянин (румун, молдованин, угорець, болгарин та ін.) – українець*. Тут нас
цікавитиме остання ситуація, а саме – особа українського етнічного походження в
іншому ("чужому") етно-мовному середовищі, а саме в румунському. У донезалеж-
ницький період України у відповідних регіонах, де українське населення не було з
кількісного боку переважаючим, іншими словами, було своєрідною регіональною
меншиною, існувала типова мовна ситуація, яка характеризувалася дезінтегровани-
стю, розмиванням і втратою вирішального компонента української етнічної іденти-
чності – рідної мови і відповідно – формуванням у цей період комунікативного
індивіда українського походження із своєю рідною мовою, яка вживалася лише у
його родинному етнічному колі або ж не вживалася зовсім, коли мав місце мішаний
шлюб (російсько-український чи румунсько-український тощо). Українська мова,
отже, не мала достатньої культурно-комунікативної вартості у цьому конкретному
поліетнічному і різномовному (мікро)середовищі, що спричинило надто складну
ситуацію на кінець 80-их рр. минулого століття. Об'єднані фактором спільного
проживання у конкретному мікрорегіоні (аж до окремого села включно), етноси
такого єдиного поліетнічного середовища були роз'єднані мовно, психологічно,
соціально тощо. Зазначена ситуація значною мірою змінилася у незалежницьку
добу, коли українська мова на функціональному рівні увійшла як формально більш
потужний і активний суб'єкт у процеси регіональної взаємодії мов в Україні, що є
цікавим як для традиційної макросоціолінгвістики (страсти, спільноти, народності
тощо) і мікросоціолінгвістики (групи, об'єднання, соціальні осередки, окремі особи
тощо). Попри певні здобутки і напрацювання, інструментарій соціолінгвістичних
досліджень і їхнє методичне забезпечення з орієнтацією лише на макросоціолінгві-
стичну парадигму (анкетування, опитування у певних соціальних страхах суспільс-
тва, інтерпретація даних *Перепису населення 2001 р.* тощо) виявили певну однобіч-
ність у висвітленні відповідних проблем, оскільки за соціумом "ховається" певна
мовна особистість з конкретною історією її мовної соціалізації (в багатьох випадках
– ресоціалізації). Тому поряд з макропідходами надзвичайно важливо також спро-
бувати змодельовати зміни в ментальнісній сфері саме окремої особи, що забезпе-

чить тлумачення психосоціальних феноменів сфери етно-мовного буття особи у спосіб найменшою мірою формалізований і генералізований і, водночас, найбільшою мірою об'єктивний, завдяки особистій вербальній (дискурсивній) формі презентації рефлексій індивіда щодо його етно-мовної самооцінки. Цим умовам, безперечно, відповідає такий соціолінгвістичний прийом, як *мовна (авто)біографія* особи [Чемес 2003, 206–211], який слід вважати виключно продуктивним ще й тому, що він дає можливість зафіксувати наживо наративну вербалізацію відповідних концептів етнічної і мовної свідомості особи у ситуаціях багатомовності і поліетнічності для подальшого моделювання мотиваційно-аргументативної структури у контексті конструйованого цією особою специфічного дискурсу, який є важливим "методологічним" інструментом координації і корекції її мовно-етнічної поведінки у мікро- і макросоціумі. Зазначена поведінка може бути скерована на збереження або на зміну мовного і / або етнічного самовизначення або ж іноді навіть і на своєрідну його реконструкцію (проф. К.Бохманн окреслює у цьому контексті своєрідну тріаду можливої динаміки розвитку мовно-етнічної свідомості індивіда, говорячи про процеси *конструювання, деконструкції і реконструкції* "індивідуальної і колективної ідентичності" [Bochmann 2005,76], оскільки "з урахуванням контактів між носіями різних мов і / або низки соціолінгвістичних видозмін протягом життя окремих індивідів, виключний інтерес становлять ключові події, у яких індивід усвідомлює соціокультурні відмінності і протиріччя, які його відокремлюють від учасників мовного контакту у певних випадках або ж, навпаки, єднають його з ними" [Bochmann 2005,75]. Важливо, що у процесі своєрідної "сповіді" перед самим собою індивід оцінює себе, крім усього іншого, і через призму оцінки його мовно-етнічних пріоритетів іншими людьми. Така циклічна заочна віртуальна взаємодія між індивідом і мікро- та макросоціумом проявляє і кристалізує у свідомості індивіда у концептуалізованій формі такі судження, оцінки, висновки, зміст котрих не є упередженим чи спровокованим або обтяженим певною наперед виробленою робочою гіпотезою самого дослідника, і які соціолінгвіст не зміг би передбачити і "видобути" для подальшого аналізу жодними опитуваннями і анкетами. *Об'єктом* нашого дослідження були двомовні і багатомовні особи – українці, а також частково росіяни з походження і особи з мішаних родин (різна етнічність батьків). Зонами дослідження було обрано відповідні населені пункти Одеської, Чернівецької і Закарпатської областей. *Предмет* дослідження становив феномен так званої соціолінгвістичної *індивідуації* – мотиви (причини), аргументи, переконання тощо у процесах етнічного і мовного самовизначення особи, динаміка можливих змін у її свідомості упродовж життя, зумовлених зміною окремих аспектів мовної ситуації певного регіону і країни загалом. Спонтанні рефлексії особи над її мовно-етнічними і соціокультурними пріоритетами у формі усної оповіді дають досліднику можливість аналізу певного тематично-мотиваційного дискурсу особи. Що ж до загальної характеристики самих записів мовних (авто)біографій, то вони, природно, є специфічним типом неінституціалізованого тексту своєрідної композиції і структури, який часто містить у собі дифузну багатовимірну сукупність різних мікродискурсів, серед яких, зокрема: 1) патріотичний (пор., напр., Ніна Б., 65 р., Кілійський р-н

Одеської області: *Так воно повинно так бути, якщо ми українці, то ми повинні говорити по-українськи. [...] Ми ж живем в Україні, чи де ми живем? [...] В мене таке питання не стояло ніколи, тому що [sic!] я українка. [...] Я ніколи свого язика не міняю.*); 2) пуристичний (Віра О., 63 р., там само: *На початку шістдесятих років, коли я тільки навчалась, то сільські люди говорили чистішою мовою, ніж вже в останні роки вісімдесяті*); 3) мовно-культурної толерантності (отець Микола Г., 27 р., там само: *Мы все таки уважаем этот язык, украинский [...], потому что мы живем на Украине*); 4) мовно-релігійний (отець Микола Г.: *религия должна быть в первую очередь, потому что [...] религия есть – русский язык будет*); 5) реконструкції історії (Михайло З., 85 р., Новоселицький р-н Чернівецької обл., 85 р.: *Це тожже було іздевательство, те саме, що було при руминах, таке саме в то врем'я при большевиках – що хотіли, те й робили*, а також естетичний, націоналістичний, космополітичний, прагматичний та ін., про що йтиметься нижче). Ця особливість перетворює кожен мовнобіографічний оповідь на своєрідний гіпертекст, зокрема й з погляду можливостей аналізу його окремих фрагментів як тематично самодостатніх при застосуванні так зв. прийому декомпозиції дискурсу на кілька глибинних рівнів у дусі Т.А. ван Дейка.

Зміна місця проживання особи є універсальною передумовою запуску складних, хоч і закономірних, адаптативних механізмів її психологічного пристосування до нових умов, навіть коли йдеться лише про власне територіальні чи соціальні причини і мотивації більшого чи меншого стресу за умов етномовнокультурної однорідності відповідного середовища. При зміні ж мовно-етнічного середовища ці механізми виявляють особливу інтенсивність, активізуючи в свідомості особи потребу мобілізації всього попереднього буттєвого досвіду і попередньо набутих ментальнісних установок і стереотипів стосовно представників місцевої спільноти з метою вибору схеми мовнокультурної поведінки – *прийняття* або *протистояння*. Місцева спільнота, у свою чергу, теж послуговується певними стереотипами, що становлять певну єдність нав'язаних ззовні переконань (соціально-ідеологічні міфи, упередження, аномії тощо) і емпіричних даних, набутих самою особою для "ілюстративного" закріплення (і з метою подальшого репродукування) у свідомості відповідних ідей. Австрійська дослідниця Р.Водак (R.Wodak), наприклад, до вербалізованих проявів таких упереджень в австрійській національній спільноті відносить, зокрема, такі, як постійне вживання конотативних виразів, що створювали б загальний імідж соціальних меншин як чужорідних; використання постійних негативних епітетів, що характеризували б типові національні вади, начебто властиві представникам національних меншин; створення "ми-дискурсу", метою якого є виховання почуття національної єдності, національної переваги як підстави для відторгнення певних етнічних груп та ін. [R.Wodak 1990, 91–92]. Звернімося відтак до стислого аналізу показових фрагментів двох мовних автобіографій, записаних у Чернівецькій і Закарпатській областях (аналіз деяких біографій, записаних в Одеській обл. – див. Чемес 2005, 314–320; 2007, 246–250).

І. Чернівецька обл., Герцаївський р-н.: Світлана Д. Мовна біографія Світлани Д., етнічна самоідентифікація якої не є проблемною (українка з моноетнічної

родини!), цікава, насамперед, формами свого етнічного самоутвердження і адаптації до іншомовного середовища. На різних етапах її життя це самоутвердження відбувалося відповідно до мовно-культурної ситуації нового місця проживання, яких у неї було кілька. Коли до 10-річного віку мовою її щоденного спілкування була переважно російська (тримовне місто Новоселиця, Чернівецька обл.), де всіх "урівнювала" російська мова як мова невимушеного спілкування (*Багато молдаван не могли спілкуватися українською мовою, а українці – румунською, то вони знайшли мову міжнаціонального спілкування*), то після переїзду до бабусі (Косівський р-н Івано-франківської обл.) на тривалий час середовище стало моноетнічним, українськомовним, причому з виразними діалектними ознаками побутового мовлення. Тут респондентці довелося долати серйозну особисту психологічну травму – крім втрати матері, чим, власне, й був зумовлений переїзд до бабусі, вона вперше зустрілася з неприйняттям її з боку середовища (ефект "свій – чужий"), що полягало в упередженому ставленні однолітків до її російськомовності і неволодіння місцевим українським діалектом (*підлітки мене не сприймали своєю там, і остаточно я не могла себе відчувати також їхньою. [...] І тому перший рік проживання там мені було важко*). З причин політкоректності Світлана Д. не уточнює, як саме з неї глузували однолітки, але зізнається, що це була образлива назва росіян. Риси особистої вдачі – адаптативність до нового середовища, налаштованість на подолання життєвих перешкод і бажання самоутвердження в мікросоціумі зумовили швидке подолання цієї етнокультурної кризи (*За один рік я опанувала повністю місцеву мову, і вже сприйняття мене було там зовсім іншим; Я намагалася цих самих дітей шкільним своїм життям переконати в іншому. І це мені вдалося. [...]...і бар'єр був подоланий*). Крім того, Світлана Д. вважає, що певне упереджене ставлення до неї мало місце і з боку вчительки української мови (*сприйняла також мене чомусь агресивно*) – оцінка з української мови була нижчою від оцінки з російської. Згадані факти, як випливає з оповіді Світлани Д., значною мірою визначили її подальшу мовну і життєву біографію. Вона обрала фах вчителя української мови і літератури (*хотілося. [...] її [вчительку] переконати, що я, все-таки, зможу цей бар'єр подолати остаточно*). Світлана Д. вербалізувала ще один життєвий універсалістський принцип, який був сформований у шкільні роки і реалізується тепер, коли респондентка сама виховує школярів, етно-мовний статус яких (румуни) відрізняється від її власного (*Це мені допомогло вже в цьому районі дивитися на дітей уже зовсім інакше – не ділити їх на нації, а просто ділити їх на особистості*) – принцип етнічної і мовної толерантності. Одним із свідчень цього світоглядного переконання є те, що Світлана Д. при одруженні (мішаний румунсько-український шлюб) не надавала особливого значення і не цікавилася національністю свого (майбутнього) чоловіка, а також не здогадувалася про його етнічність, оскільки він володів трьома мовами, навчався в російськомовній школі, де вивчалася й українська, причому, на відміну від респондентки, у мовленні якої з відомих причин були діалектизми і місцеві слова, його українська була позбавлена нелітературних виразів. Отже після тримовного слов'янсько-румунського середовища (м. Новоселиця), потім одномов-

ного (Івано-Франківська обл.), згодом українсько-російського двомовного (під час навчання в університеті, у м. Чернівці) відбулася наступна і остання зміна середовища. Вона переїхала із чоловіком-румуном у переважно румунськомовне м. Герца, і отримала після проголошення незалежності України престижну посаду у районному відділі освіти (у зв'язку з потребою методичного забезпечення у середніх закладах освіти району вивчення української мови і літератури). Відтак гостро і невідворотно постала проблема опанування румунської мови, якою ведеться викладання у більшості шкіл району (*І перший рік мені було дуже важко, тому що мова була абсолютно не з тієї групи мов, це ж не слов'янська група – це романська група мов*). "Румунізація" Світлани Д. тривала досить довго (*"років шість"*). Причому негативний комунікативний досвід шкільних років зумовив тактику внутрішнього накопичення знань і умінь для спілкування румунською мовою, щоб уникнути глузливих жартів і насмішок (*Спілкуватися я ще не ризикувала, тому що я не хотіла показатися смішною, щоб мене не сприйняли трошки інакше* [!]). Достатньою мірою оволодівши мовою етнічного середовища, чому сприяли інтернаціоналістські переконання і, не меншою мірою, – кар'єрно-прагматичні мотивації, Світлана Д. свій теперішній статус і посаду трактує у місіонерський спосіб: *І частіше з своїми фахівцями, з якими я працюю, [...] я все-таки говорю з ними українською мовою, тому що вони вже всі подолали і свій бар'єр. [...] Це моя місія, це я повинна була це впроваджувати*. Все ж успіхом у завоюванні авторитету серед місцевої педагогічної інтелігенції вона завдячує опануванню їхньою рідною мовою: *Мене тому і зрозуміли люди, що я спілкувалася з ними на доступній їм мові. Якщо би я отак підкреслювала конкретно, що українка, я буду лише українською з вами, я би відштовхнула їх від себе і від моєї мови, а так я їм дала можливість зі мною спілкуватися, і вже в процесі спілкування трошки направляла на саме ось таку позицію, що треба сприймати цю [українську] мову, тому що – це життя і це є потреба*. Причому, як сильна особистість, Світлана Д. реалізувала цю місію і у власній родині, зумівши прищепити двом своїм синам особливу шанобу до всього українського, чим пишається. Так, старший син обрав фах філолога-україніста, він пише вірші, зокрема й українською мовою (*Це про щось говорить!*). "Українськість" своїх синів респондентка пояснює, міфологізуючи роль матері в родині загалом. Пор. фрагмент: *Авторитет матері – раз! І друге – все таки, [...] я змогла довести оту кровну лінію, і я вважаю, що єврейський народ правильно визначає походження людини за національністю матері*. В сімейному колі домінує українська мова, що Світлана ставить собі у заслугу, акцентуючи свою увагу на *"авторитеті матері в сім'ї"*: *І несвідомо* [!] *спрямовуючи вибір усіх трьох – чоловіка і синів, ми* [!] *прийшли до спільного результату – що дійсно треба вміти володіти [українською мовою]*. Втім, дотримуючись "канонів" інтернаціоналістського дискурсу, вона зазначає, що ніколи не наполягала на тому, щоб у сім'ї була одна мова: *Ми можемо спілкуватися і українською мовою – вільно всі вчотирьох – і російською мовою, і, коли вже при свекрусі, то ми можемо всі перейти і на румунську мову*. Попри домінування в родині української мови (хоча наприкінці своєї мовнобіографічної

оповіді вона твердить інше: *домінує у нас, все-таки найчастіше домінує російська мова* [!], а крім того, сини респондентки між собою спілкуються російською мовою [!], що аж ніяк не завадило їм самовизначитися українцями за національністю. Цей "акт" мав місце при заповненні анкет перед вступом до університету "Голова" сім'ї, чоловік, був поставлений дружиною перед доконаним фактом: *"Без обр́аз!"*, а сини спробували напівжартома остаточно закрити питання їхньої національності: *"Тату, досить нам [ε] твого прізвища й по-батькові"* (прізвище родини є румунською назвою однієї з поширених диких тварин). Ця родинна сценка, переказана Світланою Д., свідчить, як ніщо інше, про цілком прихильну атмосферу і здорову самоіронію у цій тримовній румунсько-українській родині.

У своїй оповіді респондентка раз по раз звертається до періоду проживання у бабусі, коли перший соціокультурний конфлікт сформував у ній міцний життєвий стрижень (*зміна тоді така була різка в моєму житті*). Вербалізуючи асоціативний ряд пам'яті роду і малої батьківщини, Світлана Д. зазначає, що провідуючи могили родичів, вона дозволяє собі дати волю думкам, образно переживаючи *"німі хвилини спілкування з тим найдорожчим"*. Попри весь життєствердний оптимізм і об'єктивний, але раціоналістськи контрольований виклад думок і переконань протягом всієї автобіографічної оповіді, наприкінці респондентка на хвилі розчуленості від спогадів про найдорожче, робить зізнання про відносність і умовність повної адаптації людини в чужому етно-мовному середовищі, де людину можуть утримувати інші життєві приписи, пов'язані, насамперед, з обов'язком перед родиною, дітьми: *щоб сказати, що я тут остаточно прижилася, як то дерево на моїй батьківщині, то напевно, ні. [...] Але тут мене тримає те, що вже на цій землі дерева садили мої діти.*

II. **Закарпатська обл., Рахівський р-н: Лідія В.** Походячи з мішаної російсько-української двомовної родини, Лідія В. вже в дорослому віці через шість років після заміжжя змушена була змінити мовно-етнічне середовище з переважно російськомовного на румунськомовне (*"доля звела мене з румуном"*). Знанням про те, що чоловік – румун, спочатку, власне, і обмежувалася інформація про цей етнос, оскільки мовою подружжя була російська, якою її чоловік добре володів. Тому перше знайомство з невідомим мовно-етнічним середовищем стало для респондентки справжнім шоком (*"Коли я почула, як вони розмовляють – якась румунська мова, то оце мені якось стало не по собі – думаю: "Господи! Куди я попала?"*). По переїзді у Закарпаття тривожні відчуття Лідії В. матеріалізувалися у проблему нерозуміння нею місцевих мешканців через незнання мови (*"Спочатку якось ну важко було. Окремі слова я розуміла"*), у неї виникали підозри й упередження, формувалося переконання, що *"сусіди, родичі"* про неї *"щось кажуть"*. Румунську мову Лідія В. опанувала поступово, а страх змінився зацікавленням, оскільки ця мова їй сподобалася (*Вона мелодійна якась.*). Відтак прагматична настанова і своєрідний фольклорний канал естетизації самого образу румунської мови (*"Коли вони співають, [...] всі слова, хоч ти їх не розумієш, одна музика йде, ну – воно якось тебе за душу бере, бере за душу"*) зумовили подолання респонденткою серйозної аномії. Що ж до національності дітей, то, на відміну від Світлани Д., тут "переміг" батько (*Що*

це за рід, якщо не будуть вони румунами!)). А Лідія В. зізнається: *"Я не заперечувала, я не заперечувала"* (стилістична фігура повтору є тут імпліцитним маркером покори і згоди). Значний рівень адаптації через певний час у новому мовно-етнічному середовищі, а також турбота про дальшу долю дітей обумовили залишення Лідії В. у цьому регіоні після розлучення з чоловіком, який, крім усього, хотів, щоб родина переїхала до Росії, де вищі заробітки (*І він поїхав туди, а діти лишилися тут*). Свою нову малу батьківщину, румунськомовне село, яке стало їй рідним, особливо ж їхню хату, Лідія В. не могла залишити (*це вже третє дитя наше було та хата. [...] Я вже не за себе думала, а аби дітям було краще*). Але ностальгія за рідним своїм краєм (Дніпропетровщина) у Лідії В. все одно себе виявляє – *"Не забуваю свого, [...] як тільки приїжджаю – то збираємось всім класом – в нас такий клас дружний був"*. А з настанням незалежності України українськість респондентки, як і у випадку з Світланою Д., виявилася потрібною, і Лідію В. з посади шкільного бібліотекаря перевели на посаду діловода-секретаря – знадобилися її знання української мови відповідно до вимоги оформлення документації українською мовою (*Зараз знайшли мене тут і для школи, і там у селі [...] якщо щось треба робити українською мовою, – зараз, як кажуть, на розхват я стала*). Втім респондентка цілком адекватно оцінює окремі прояви етно-соціального протиставлення, яке час від часу має місце в селі: *Приїжджі українки – чи наші! [!] чи росіянки – вони більш-менш всі їдуть сюди [...] з освітою, вони займають якісь посади – вони всі працюють [...]. Місцеві жінки в нас вдома – вони вирощують цибулю, а ми всі працюєм. Бували такі моменти, колись в нас так землю розподіляли – О-о! Вона, мовляв, приїхала!*). Про подібне ставлення до себе особисто Лідія В. не зізнається, якісь моменти згадує неохоче (*хтось щось, може, і подумав, а так в очі ніхто мені не казав нічого. Але все рівно, я знаю, що казали, як вроді як "приїжджий", заїхали сюди – чужі*) і визнає, що за цей час вона здобулася на повагу односельців через свою толерантність, безконфліктність і бажання допомогти (*Я ніколи ні з ким [...], ніяких сварок ніколи – добре все було між людьми*).

Як бачимо, Лідія В. зуміла адаптуватися етнокультурно і соціально в умовах іншомовного середовища, що зумовлене, зокрема і рисами її особистої вдачі – налаштованістю на пошук взаєморозуміння з людьми у будь-якій життєвій ситуації (*Хоть і [...] чужий, но люди тебе приймають. Якщо людина хороша, то де б вона не жила, якщо вона ладить, то з нею відношення добрі; Добре, коли людина знає якомога більше мов. Головне, щоб вона була людиною*).

Психо-соціальне протиставлення у ментальнісній структурі індивіда за критерієм *свій – чужий*, як видно з аналізу дискурсивних маркерів у текстах розглянутих автобіографій, явище подолання. Динаміка і глибина процесу подолання відповідних ментальнісних упереджень визначається, серед іншого, ступенем готовності індивіда при збереженні чи активному утвердженні свого етно-мовного статусу взаємодіяти із новим етно-мовним середовищем для досягнення відносної гармонії в міжетнічних стосунках, керуючись відповідними прагматичними настановами.

В статье на примере двух текстов так называемых "языковых автобиографий" респондентов из полиэтнических многоязычных регионов юго-запада Украины рассматривается динамика вербальной презентации бинарного концепта *СВОЙ – ЧУЖОЙ* в структуре дискурса этно-языковой самоидентификации личности.

Ключевые слова: дискурс, языковая биография, этно-языковая самоидентификация, концепт СВОЙ – ЧУЖОЙ

The article deals with the dynamics of binary concept FRIEND – FOE verbal presentation in the structure of person's ethnic and language self-identification discourse in the multiethnic and multilingual areas of south-west Ukraine. Two respondents' texts of so-called language autobiographies have been analyzed.

Key words: discourse, language autobiography, ethnic and language self-identification, concept FRIEND – FOE.

Література:

1. Чемес В. Мовна біографія як соціолінгвістичний прийом // Українське мовознавство. Збірник наукових праць. – Випуск 27–28. – К.: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2003. – С. 206–211.
2. Чемес В. Мовно-етнічна самоідентифікація особи у південноодеському поліетнічному регіоні // Мовні і концептуальні картини світу : Збірник наукових праць. Вип. 16. Книга 2. – К.: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2005. – С. 314–320.
3. Чемес В. Етно-мовні рефлексії в автобіографічній оповіді особи з поліетнічного регіону Одеської області // Мовні і концептуальні картини світу : Збірник наукових праць. – Вип. 21. – Ч.3. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2007. – С. 246–250.
4. Bochmann Klaus. Istoriografia lingvistică drept istorie socială trăită. Cu privire la valoarea euristică a biografiilor lingvistice // Revistă de lingvistică și știință literară, nr. 1–3, 2005. – P. 69–77.
5. Wodak R. Discourse Analysis: Problems, Findings, Perspectives // Text. – N.Y. – 1990. – № 10 – цит. за Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – Київ: АртЕк, 1998. – С. 91–92.